

Romeins Nijmegen

Voor je spreekbeurt of werkstuk

Hier vind je uitgebreide informatie over Romeins Nijmegen. Handig voor je werkstuk of je spreekbeurt. De foto's en de afbeeldingen kun je gewoon downloaden en gebruiken. Maak er wat moois van!

Opmerking:

In de tekst zijn tussen haakjes de Latijnse namen genoemd. Het zijn er nogal veel, maar laat je niet ontmoedigen. Het is wel 'cool' om bij een onderwerp dat jij extra leuk vindt, een Latijns woord te gebruiken.

schuine letters (*cursief*) = Latijnse naam

(. v. Chr.) = voor Christus; (.. n. Chr.) = na Christus.

Inleiding

Meer dan negentienhonderd jaar geleden bouwden de Romeinen een complete stad op de plek waar nu Nijmegen ligt. Het was de grootste en rijkste stad van heel Nederland en heette Ulpia Noviomagus. Daar komt ook de naam Nijmegen oorspronkelijk vandaan. Nijmegen is de oudste stad van Nederland.

Toch, als we het hebben over Romeins Nijmegen bedoelen we niet alleen Ulpia Noviomagus. Er zijn ook andere Romeinse vestigingen die onder het Nijmegen van onze tijd verborgen liggen en gedeeltelijk zijn opgegraven. Denk daarbij vooral aan de legerkampen en de nederzettingen van handelaren en ambachtslieden daaromheen. In een van die nederzettingen stond zelfs een amfitheater. En voordat Ulpia Noviomagus werd gebouwd was er in Nijmegen al een kleiner stadje met een andere naam. Buiten de nederzettingen en de legerkampen lagen tenslotte uitgestrekte begraafplaatsen langs de verbindingswegen, met daarop soms grote, stenen grafmonumenten.

Omdat op die plekken later woningen zijn gebouwd, kunnen archeologen alleen een plek onderzoeken als er een gebouw wordt gesloopt of er een nieuwe riolering wordt aangelegd bijvoorbeeld. Door alle gegevens van de opgravingen in Nijmegen te vergelijken met wat we weten over andere Romeinse steden, kunnen we een beeld geven van Romeins Nijmegen hoe het er in die tijd kan hebben uitgezien.

Omstreekt 19-16 voor Christus drongen de Romeinen ons dunbevolkte gebied binnen. In kleine dorpjes van meestal maar twee of drie boerderijen leefden hier verschillende stammen, zoals de Friezen, de Cananefaten en de Bataven. De Bataven woonden in het rivierengebied, tussen de Maas en de Rijn (de Betuwe is naar hen genoemd), en waren de Romeinen goed gezind. In ruil voor hun trouw en levering van troepen kregen ze een aantal voorrechten van de Romeinen. De Bataven hoefden bijvoorbeeld geen belasting te betalen. Ze waren bondgenoten van de Romeinen.

De oudste legerplaatsen en Batavodurum

De Romeinen hebben bijna twee eeuwen lang verschillende legerkampen gehad op de heuvelrug, de Hunerberg, in het oosten van Nijmegen. Deze heuvelrug vormde de laatste hoge en droge plaats vóór het natte rivierengebied. Door de steile helling aan rivierzijde was de plek goed te verdedigen én bood hij uitzicht over de hele vlakte tussen Waal en Rijn. Om te verdedigen dus een heel goede keuze. Niet alleen hier, maar ook langs de Rijn tot aan de Noordzee-kust en in Duitsland, zoals in Bonn en Xanten zijn legerplaatsen aangelegd. Bij een grote militaire expeditie deden meerdere legerkampen mee.

De legerplaatsen op de Hunerberg en het Kops Plateau

In Nijmegen begonnen de Romeinen in de jaren 19-16 voor Christus met de aanleg op de Hunerberg van een enorme uitvalsbasis (42 ha, ca. 65 voetbalvelden) die maar korte tijd is gebruikt (tussen 19-12 v. Chr.). Enkele jaren later (ca. 10 v. Chr.) volgde een stukje naar het oosten op het Kops Plateau een veel kleinere commandopost (maximaal 5 ha). Deze is het langst door de Romeinen gebruikt: van 10 v. -70 n. Chr.. We denken dat deze kleine legerplaats misschien gebruikt werd door de top van de legerleiding. Het zijn op Nederlandse bodem de oudste Romeinse legerkampen, aangelegd onder keizer Augustus (27 v.-14 n. Chr.).

Het stadje Batavodurum

Onder Augustus ontstond rond het begin van onze jaartelling ook een nederzetting voor burgers hoog boven de Waal waar nu het Valkhofpark is, maar wel veel groter. Je kunt je er een goede voorstelling van maken, als je bedenkt dat het lag tussen de Mariënburg en de Waal en tussen het stadhuis aan de Burchtstraat tot voorbij het Trajanusplein. Bijzonder is dat we de

naam kennen: *Batavodurum*, dat betekent ‘Batavenburg’ of ‘stad van de Bataven’. Er woonden niet alleen Bataven, maar ook immigranten uit Gallië die met de Romeinen mee naar het noorden waren getrokken. Deze ‘stad van de Bataven’ (*Batavodurum*), werd in het jaar 70 verwoest tijdens de Bataafse opstand van 69-70 na Christus (hierover later).

Militaire expedities

Een rampzalig verlies

De Romeinen waren van plan om het Germaanse gebied aan de andere kant van de Rijn tot aan de rivier de Elbe te veroveren. In 9 na Christus organiseerden ze een grote militaire expeditie. Drie Romeinse legioenen, in totaal wel 18.000 man, trokken onder aanvoering van bevelhebber Varus over de Rijn het Germaanse gebied binnen. In het Teutoburgerwoud werden ze door de Germanen in een hinderlaag gelokt en in de pan gehakt. Een enorm verlies aan soldatenlevens natuurlijk, maar ook van hun vaandels! Dat was een ramp, want deze waren de eer van elk legeronderdeel. Het is een van de grootste nederlagen die de Romeinen ooit geleden hebben. De toenmalige keizer Augustus was daar zo van ondersteboven dat hij maandenlang zijn hoofd tegen de muur bonkte met de woorden: “Varus, Varus, geef mij mijn legioenen terug”.

In 1989 vonden archeologen de plek terug waar het bloedbad zich heeft afgespeeld, bij het plaatsje Kalkriese ten noorden van Osnabrück. De Romeinse troepen passeerden hier een smalle strook tussen een groot moerasgebied en een bergrug. Ze hadden geen schijn van kans toen ze vanaf de berghellingen door de Germanen werden aangevallen.

Toch nog een overwinning

Augustus trok zijn conclusies en schoof zijn plan om het gebied over de Rijn te veroveren op de lange baan. Onder zijn opvolger Tiberius (14-37 n. Chr.) werden de aanvallen over de rivier in Germaans gebied hervat. In de jaren 15 en 16 na Christus voerde zijn neef generaal Germanicus vergeldingsacties uit. Bij deze geslaagde acties wist Germanicus de verloren vaandels van Varus terug te winnen. In 17 na Christus kreeg hij hiervoor een officiële triomfantelijke intocht in Rome. De Romeinse ‘Godenpijler’ die in 1980 op het plein vóór het museum werd opgegraven (hierover later), heeft heel waarschijnlijk hiermee te maken. Voor de Romeinen moet het terugwinnen van de legioensvaandels ook de afsluiting van de Romeinse aanvalsoorlogen in dit gebied hebben betekend. Een periode van orde en rust langs de frontlijn kon beginnen. In 47 na Christus was het keizer Claudius (41-54 n. Chr.) die besloot verdere pogingen te staken. Daarmee was de rivier de Rijn de definitieve noordgrens (*limes*) van het Romeinse Rijk.

De Bataafse opstand

Claudius’ beslissing had voor Nederland nogal wat gevolgen. Langs de hele Rijn bouwden de Romeinen forten (*castella*), die door hulpstroepen werden bemand. Er werden wegen aangelegd, kanalen gegraven en bouwland ontgonnen. Het zuiden van Nederland plukte zo de vruchten van de Romeinse beschaving.

Een deel van de bevolking nam Romeinse gewoontes over en leerde ook de Romeinse taal: ze raakten ‘geromaniseerd’. De aristocratie van de Bataven was zeker geromaniseerd: hun aanvoerder - Julius Civilis - had zelfs een Latijnse naam en het Romeinse burgerrecht. Toch liep het met de samenwerking tussen Bataven en Romeinen niet meer zo goed en dat bleek na de dood van keizer Nero in 68 na Christus. Er volgde strijd om de troon; burgeroorlog en wanorde heersten in het hele Romeinse rijk. De legioenen aan de Rijn riepen hun eigen aanvoerder uit tot keizer en trokken op naar Rome. In die chaos pakte Julius Civilis zijn kans

en kwam in 69 na Christus in opstand tegen de Romeinen. Alle legerkampen langs de Rijn gingen in vlammen op.

Uiteindelijk won Vespasianus de strijd om de troon. Als nieuwe keizer (69-79 n. Chr.) wilde hij snel een einde maken aan de Bataafse opstand. Hij stuurde acht legioenen (stel je voor: één legioen telt 5 à 6000 man) deze kant op. Julius Civilis had zich teruggetrokken in Batavodurum, maar liet de nederzetting in brand steken op de nadering van de Romeinse troepen (70 n. Chr.). Hij trok zich terug in de Betuwe, waarna onderhandelingen met de Romeinen begonnen en de vrede werd hersteld.

De Romeinen herstellen hun gezag

De nieuwe stad Noviomagus

De Bataafse opstand betekende het einde van Batavodurum. Vespasianus liet iets verder naar het westen in het laagland een nieuwe stad stichten met de naam *Noviomagus*, wat betekent 'Nieuwmarkt'. Deze nieuwe stad kreeg rond het jaar 100 stadsrechten van keizer Trajanus (98-117 n. Chr.) en heette vanaf dat moment *Ulpia Noviomagus* ('Ulpia' is de familienaam van Trajanus).

Het tweede legerkamp op de Hunerberg

Door de Bataafse opstand kwam er ook een eind aan het kleine legerkamp op het Kops Plateau. In de plaats daarvan liet Vespasianus op de Hunerberg een nieuwe vesting bouwen door het Tiende legioen (*Legio X Gemina*), dat uit Spanje naar het noorden was gekomen om de opstand te helpen onderdrukken. Op de plaats van de enorme legioensvesting die in 12 voor Christus verlaten was, werd nu een kleinere gebouwd van 16 hectare groot. Het hele kamp werd eerst in hout gebouwd, maar 20 jaar later in steen herbouwd. De soldaten deden het meeste werk zelf.

Omdat het hier nu betrekkelijk rustig was, werd in 104 na Christus het Tiende legioen overgeplaatst naar provincies aan de Donau. Daarna werd het kamp bewoond door kleinere legereenheden tot ongeveer 175 na Christus toen het verlaten werd.

De resten van dit kamp liggen onder een moderne woonwijk. Toch is ongeveer de helft opgegraven, zodat we er best veel over weten. Het was rechthoekig van vorm, geometrisch ingedeeld met in het midden, waar de hoofdwegen elkaar kruisten, het hoofdkwartier (*principia*) en vlakbij de woning (*praetorium*) van de kampcommandant. Dichtbij lagen de luxe woningen van de officieren. Verder ook pakhuizen voor graan, werkplaatsen voor handwerkslieden, sanitaire voorzieningen, een waterput en ook rijen eenvoudige barakken voor de soldaten. Principia, praetorium en de officierswoningen waren gebouwd naar Romeins model: met binnenhoven en zuilengalerijen.

De dorpen rond het kamp

Ulpia Noviomagus was de officiële Romeinse stad, maar ook rondom de legioensvesting ontwikkelden zich nederzettingen (de *canabae*). Hier woonden handelaren, ambachtslieden zoals pottenbakkers, glasblazers, bronsgieters en smeden; er waren winkels van slaggers en bakkers en ook kroegen en huizen van lichte zeden. Ook woonden er de vrouwen en kinderen van de soldaten, die officieel pas na hun diensttijd mochten trouwen, maar in de praktijk al wel vrouw en kinderen hadden. We denken dat er in de tijd van het Tiende legioen enkele duizenden mensen woonden. Er waren voorzieningen die typisch Romeins zijn. Zo lag er aan de oostzijde buiten het legerkamp een grote markthal (*forum*). Aan de westelijke uitvalsweg vanuit het kamp naar Ulpia Noviomagus lag een herberg (*mansio*). Aan de zuidkant stond een amfitheater, waar gladiatoren met elkaar in het strijdperk traden en mensen met wilde beesten vochten.

Een einde en een nieuw begin

Het einde van Ulpia Noviomagus

Aan het einde van de tweede eeuw vielen Germaanse stammen het Romeinse rijk binnen. De eerste golf invallen kon nog wel worden gekeerd. Maar meerdere invallen in de derde eeuw dreven de bewoners van Ulpia Noviomagus rond 260/270 na Christus de stad uit, die toen definitief verlaten werd. De inwoners trokken weg of vermengden zich met de nieuwkomers. Zij die bleven vestigden zich op en om de Valkhofheuvel.

Het militaire fort van keizer Constantijn de Grote

De Valkhofheuvel, waar ooit het stadje Batavodurum had gelegen, werd aan het begin van de vierde eeuw weer in gebruik genomen. Keizer Constantijn de Grote (306-337 n. Chr.) herstelde het Romeinse gezag in het Rijngebied. Hij liet op het Valkhof een klein militair fort met verdedigingsgrachten aanleggen en op de aangrenzende Waaloever een ommuurde nederzetting. Maar Germaanse stammen (vooral de Franken) bleven het noorden van het Romeinse Rijk teisteren en uiteindelijk moesten de Romeinse legers zich terugtrekken. Kort na het jaar 400 namen de Franken in onze streken de macht over.

Noviomagus

Wat gebeurde er met Constantijns nederzettingen op het Valkhof en aan de Waal? De naam Noviomagus bleef eraan verbonden, ook na het einde van de Romeinse heerschappij. Hier ontwikkelde zich later de middeleeuwse stad, waarvan de naam Noviomagus langzaam veranderde in Nijmegen. En de verwoeste stad in het laagland? Deze is nog lang gebruikt als steengroeve voor de eerste stenen gebouwen in de middeleeuwse stad. Wat er nog van over is ligt nu verborgen onder een stadswijk, het huidige Waterkwartier.

Het Romeinse leger

Het leger was erg belangrijk voor de uitbreiding, verdediging en besturing van het grote Romeinse rijk. Rome had duizenden beroepssoldaten in dienst, die naar alle uithoeken van het Rijk werden gestuurd. Het Romeinse leger was opgebouwd uit legioenen van zo'n 5000 à 6000 man. Daarnaast waren er ook hulptroepen, die vooral werden ingezet om de grenzen te bewaken. In de hulptroepen dienden vooral mannen van de overwonnen volksstammen. Zo dienden de Bataven eerst lang in Engeland en later langs de Donau op de Balkan. De soldaten bleven 20 tot 25 jaar in dienst en sjouwden naar alle uithoeken van het Romeinse rijk.

Indeling van een legioen

Een Romeins leger was samengesteld uit legioenen, hulptroepen en de vloot. Een legioen telde 5000 tot 6000 man, voornamelijk voetvolk, verdeeld over 9 afdelingen (*cohortes*) van elk 480 man en één grote afdeling van ongeveer 800 man. Voor bijzondere taken waren 120 ruiters aan het legioen toegevoegd. Eén afdeling voetvolk (*cohors*) bestond uit 6 *centuriae* van elk 80 man, onder bevel van een *centurio*. Dus:

- één *centuria* = 80 man

- één *cohors* is: $6 \times 80 = 480$ man; $9 \text{ cohortes} = 9 \times 480 = 4320$;

- één legioen is: $4320 \text{ man} + 800 \text{ man} + 120 \text{ ruiters} = 5240 \text{ man}$.

Verder waren allerlei mensen in dienst van het leger, zoals timmerlieden, smeden, boekhouders, (dieren)artsen, muzikanten, ingenieurs enz. In totaal telde een legioen dan al gauw 6000 man.

Een legioen was gehuisvest in een groot legerkamp, een *castra*. Een klein legerkamp voor één *cohors*, heet een *castellum*. Op de Hunerberg lag dus een *castra*, op het Kops Plateau een *castellum*.

Van de *castra* op de Hunerberg weten we dat zo'n groep van 80 soldaten in een lange barak sliep die was verdeeld in 10 kamers voor elk 8 soldaten. Deze 8 soldaten sliepen in een kamertje, waarnaast een bergruimte was voor hun militaire uitrusting. Aan het eind van de barak woonde de leider (*centurio*).

Er waren rangen en standen in het leger: het Eerste *cohors* was het hoogste in rang, had grotere woonruimte en kreeg meer betaald.

De kampcommandant (*praefectus castrorum*) had de dagelijkse leiding van het legerkamp. De algehele leiding van een legioen was in handen van de bevelhebber (*legatus*). Hij had vijf à zes assistenten (*tribuni*) die uit de hoogste kringen van Rome kwamen.

Hoe werd je legioensoldaat?

Alle mannen die het Romeinse burgerrecht hadden, konden als beroepssoldaat in een legioen dienen. Op 17- à 18-jarige leeftijd begon de Romeinse soldaat als recruit (*tiro*). Na z'n opleiding werd hij als *legionarius* ingedeeld bij een *centuria*. De dienstitijd van een legionair was 20 jaar. Bij zijn pensioen ontving de soldaat geld of een stuk land.

De hulptroepen

De legioenen werden bijgestaan door hulptroepen, vaak genoemd naar de volksstam waaruit zij kwamen. In Nederland hebben de Bataven en Cananefaten hulptroepen geleverd. Ook bij hen bestond een afdeling voetvolk (*cohors*) uit 6 *centuriae* van elk 80 man, onder bevel van een *centurio*. De soldaten van de hulptroepen hadden niet het Romeinse burgerrecht. Hun soldij was lager dan die van de legioensoldaten. Zij gingen na 25 jaar dienst met pensioen en ontvingen dan het Romeinse burgerrecht. Als bewijs daarvan konden ze tegen betaling een bronzen diploma krijgen.

Een ruiterafdeling (*ala*) was samengesteld uit 16 groepen van elk 32 man, onder aanvoering van een *decurio*. Op de afbeelding hierboven zie je een ruiter, die naast z'n militaire uitrusting een opvallend gezichtsmasker draagt. Helmen met een gezichtsmasker behoorden tot de uitrusting van de Romeinse ruitery. Zij moesten natuurlijk het gezicht beschermen tegen verwondingen. Maar ook moesten ze de tegenstander imponeren en bang maken. De maskers waren namelijk bekleed met glanzend zilverblik dat flikkerde in het licht. Stel je voor hoe beangstigend het is als je zo'n groep ruiters met uitdrukingsloze flonkerende maskers op je af ziet komen!

Het Romeinse bouwen

De Romeinen hebben een heel goed wegensysteem aangelegd door heel Europa. De hoofdwegen (heerwegen) waren verharde wegen waarover de soldaten en het handelsverkeer zich snel konden verplaatsen. Het grote rijk had een goede administratie en werd – onder goede keizers - heel goed bestuurd. Het rechtssysteem dat zij ontwikkelden is tot op de dag van vandaag de basis van ons rechtssysteem. Ook in de bouwkunst waren ze echte meesters. Nooit eerder in de geschiedenis werd er op zo'n grote schaal in steen gebouwd. De Romeinen maakten gebruik van natuursteen, maar kenden ook de techniek om bakstenen van klei (*terracotta*) te maken. Ook vonden ze het cement uit.

Toen de Romeinen hier kwamen, woonde iedereen in huizen van hout en leem. Gebouwen in steen waren er nog niet. De Romeinen moesten hier zelf ook eerst in houten 'vakwerk' bouwen, want in ons drassige landje was geen natuursteen te vinden. Later gingen ze 'tufsteen' halen uit steengroeves in de Eiffel (Duitsland) en kalksteen uit Lotharingen (Frankrijk). Uit die steensoorten waren bijvoorbeeld de hoofdgebouwen van de *castra* opgetrokken, die de bouwstijl van Rome volgden met galerijen met zuilen om grote open binnenplaatsen. Ook in Ulpia Noviomagus waren de belangrijke gebouwen van steen. De vele rivierklei in onze streken was heel geschikt om er baksteen van te maken. Op 5 km ten zuidoosten van de legioensvesting in Nijmegen bouwde het Romeinse leger een grote steenfabriek, waarvan de resten zijn gevonden op het landgoed De Holdeurn bij Berg en Dal. Hier werden de dakpannen en bakstenen gemaakt voor alle forten langs de noordelijke grenslijn. Aan erop aangebrachte stempels kon men zien voor welke legerenheid de bouwmaterialen bestemd waren.

Het stadsplan

De Romeinen bouwden een stad altijd op ongeveer dezelfde manier. De steden hadden een rechthoekige of vierkante vorm met daarbinnen een recht stratenpatroon met op vaste plaatsen de gebouwen die in een Romeinse stad hoorden: het centrale plein (*forum*) met bestuurs- en marktgebouwen, de tempels en badgebouwen. Dat was het meest praktisch en overzichtelijk. Het maakte niet uit of die stad in Brittannië, Noord-Afrika of Syrië lag. Er ontstond zo een eenheid in het grote Romeinse rijk. Ook was het handig voor reizende burgers en soldaten. Ze konden in elke stad makkelijk de weg vinden.

De stad was omwald of ommuurd en had evenals de legerkampen, rondom brede V-vormige droge verdedigingsgrachten.

Twee hoofdstraten bepaalden de indeling van de stad: de *cardo* (noord-zuid) en haaks daarop de *decumanus* (oost-west). Op de kruising van de *cardo* en *decumanus* lag altijd het *forum*.

Aan elk uiteinde van de hoofdstraten was een grote poort in de stadsmuur. De *cardo* en *decumanus* verdeelden de stad in vier delen, die elk weer in blokken werden onverdeeld.

Vanuit de lucht zien Romeinse steden er daardoor vaak uit als een dambord. De blokken tussen de straten heten *insulae* (wat letterlijk 'eilanden' betekent).

Stadsplan Ulpia Noviomagus

Doordat aan de noordkant een deel van het stadsgebied door de Waal is weggespoeld, weten we niet precies hoe groot Ulpia Noviomagus is geweest. Wél is bekend waar de west-, zuid- en oostgrens lagen. De westgrens (Rijnstraat) en oostgrens (Bronsgeststraat) liggen ruim 500 m uit elkaar. Dat zal ook gelden voor de zuid- (Biezenstraat) en de weggespoelde noordgrens. De totale oppervlakte zal maximaal 30 ha (is 45 voetbalvelden) zijn geweest. Dat is vergeleken bij Nijmegen nu niet groot, maar in een dunbevolkt gebied waar hier en daar groepjes boerderijen stonden, maakte dat een enorme indruk.

Ulpia Noviomagus is niet in één keer gebouwd. De belangrijkste bebouwing vond rond 100 na Christus plaats toen de stad stadsrechten kreeg. Straten werden ordelijk in dambordpatroon aangelegd. De woonhuizen waren van hout en leem, maar de officiële gebouwen waren gebouwd in steen, zoals twee naast elkaar gelegen tempels en een badhuis. Aan het einde van de tweede eeuw kreeg de stad een stenen verdedigingsmuur die aan de binnenzijde was versterkt met een aarden wal. Buiten de muur werd een diepe gracht gegraven.

Zoals eerder vermeld is de stad door het gevaar van de Germaanse invallen rond 260/270 verlaten en nooit meer bewoond geweest. Stenen materialen werden in de middeleeuwen hergebruikt (steenroof). Gedurende eeuwen vonden Nijmegenaren in de weilanden en langs de Waaloever spulletjes uit die periode.

Ons gebied maakte deel uit van de provincie Germania Inferior, oftewel Neder-Germanië. De hoofdstad van de provincie was *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, dat we nu kennen als Keulen. Naast Nijmegen kende Neder-Germanië drie andere steden: *Forum Hadriani* (nu: Voorburg), *Atuatuca Tungrorum* (nu Tongeren in België) en *Colonia Ulpia Traiana* (nu: Xanten in Duitsland). De namen 'Ulpia Traiana' verraden dat Xanten stadsrechten heeft gekregen van keizer Marcus Ulpius Traianus, net als Ulpia Noviomagus. Op de plaats van de Romeinse stad is in Xanten een archeologisch park ingericht dat een goed beeld geeft van hoe die stad eruitzag. Xanten was bijna twee keer zo groot als Noviomagus.

De begraafplaatsen

In de tijd dat de Romeinen naar Nederland kwamen, was het de gewoonte de doden te cremen op een brandstapel. De verbrande beenderen werden daarna in een urn verzameld, die in een grafkuil werd geplaatst. Meestal kregen de doden eten en drinken mee in het graf en het bijbehorende serviesgoed, daarnaast soms ook sieraden en toiletartikelen. Olielampjes zorgden voor wat licht in het duistere bestaan van de dode.

Begraafplaatsen lagen in de Romeinse tijd altijd buiten de nederzettingen, meestal langs de uitvalswegen. De bedoeling hiervan was dat de levenden zich de doden zouden blijven herinneren. De graven waren soms alleen te herkennen aan een laag heuveltje van opgeworpen aarde, maar soms stond er een grafsteen bij of een groot stenen grafmonument. Volgens Romeins gebruik stonden daarop vermeld: je naam, waar je vandaan kwam, leeftijd en beroep. Hoe belangrijker de functie van de dode, hoe belangrijker het was dat het grafteken gezien werd. Begrijpelijk dat de grootste grafmonumenten van de belangrijkste inwoners dicht langs de weg stonden. In onze tijd zou het een vreemd gezicht zijn om langs metershoge grafmonumenten een stad te naderen, maar in die tijd was dat heel gewoon. Je grafmonument was eigenlijk een statussymbool.

De legioensvesting, de kampdorpen en de opeenvolgende steden werden aan alle kanten omringd door begraafplaatsen. Het lijkt erop dat de soldaten en de bewoners op aparte terreinen werden begraven. Er zijn meerdere begraafplaatsen uit verschillende periodes. De grootste is wel die van de stad Ulpia Noviomagus. Tussen 70 en 270 na Christus zijn op dit uitgestrekte grafveld meer dan 12.500 doden begraven en hier is dan ook het grootste aantal grafvondsten van Nederland opgegraven. Op de foto hierboven zie je de inhoud van één graf, waarschijnlijk van een Bataafse ruiter die 'geromaniseerd' was. Zelfs ten oosten van de Romeinse stad, tot aan Plein 44, zijn graven gevonden. Door het vergelijken van de graven krijgen we een beeld van de mensen die hier hebben geleefd. Waren ze jong of oud, rijk of arm, man of vrouw, soldaat of burger, van de stad of het platteland? In de 3de eeuw veranderden de begrafenisgewoonten. De doden werden niet meer gecremeerd, maar in kisten of in doeken gewikkeld begraven. Wel kregen de doden nog altijd geschenken mee in het graf. Vanaf het midden van de 4de eeuw gebeurt dat nog maar zelden. Veel graven zijn in het verleden door schatgravers geplunderd. Toch hebben de vondsten van alle begraafplaatsen samen veel over het leven van onze vroege stadgenoten duidelijk gemaakt.

Romeinse gebouwen

Het forum

Als je aankwam in een Romeinse stad dan hoefde je alleen maar de hoofdstraat te volgen en je kwam vanzelf in het centrum. Daar, bij de kruising van de twee hoofdstraten, lag het *forum*, oorspronkelijk de marktplaats. Het was een rechthoekig plein met rondom overdekte galerijen met zuilen, zoals we dat in de landen rond de Middellandse Zee nog steeds aantreffen. Het was voor de Romeinse burger de belangrijkste plek in z'n stad. De plek om elkaar te ontmoeten en de laatste nieuwtjes te horen, waar handel werd gedreven en politieke toespraken gegeven. Er viel altijd iets te beleven.

Aan het forum lagen de belangrijkste openbare gebouwen van de stad: de hoofdtempel, het gerechtsgedouw (*basilica*), het bestuursgebouw (*curia*) en winkeltjes in de overdekte galerijen.

De tempels

De Romeinen vereerden meerdere goden. Er was een officiële staatsgodsdienst waarin goden als Jupiter, Mars, Venus, Minerva en Juno een belangrijke plaats hadden. Maar overal in het Romeinse rijk werden er ook andere, niet-Romeinse, goden vereerd. De Romeinen waren heel makkelijk ten opzichte van andere religies en namen ook andere goden over. In onze streken werden Romeinse en inheemse goden naast elkaar vereerd. Mannelijke goden kregen soms een dubbele naam, de een Romeins en de ander inheems, zoals Hercules Magusanus, de hoofdgod van de Bataven. Dubbele namen komen bij de godinnen niet voor, maar die hebben wel weer vaker een inheemse naam, zoals Hurstrga en Nehalennia. Deze laatste werd vereerd door handelaren die goederen per schip naar Engeland lieten vervoeren.

Voor de Romeinen was de tempel een bijzonder heilige plek: die diende als woning voor de god die er werd vereerd en van wie er een beeld stond opgesteld. De eredienst voor de godheid werd niet, zoals later in de christelijke kerk, in het gebouw zelf gehouden, maar op het plein ervoor. Daar stond een altaar van steen waarop de mensen een offer konden brengen.

Het tempelgebouw (zie de afbeelding hierboven)

Ook in de tempelbouw zien we de vermenging van Romeinse en inheemse tradities. Typisch Romeinse tempels, op een hoog podium en met alleen zuilen en een afdak aan de voorkant, komen in onze streken maar weinig voor. Hier bouwde men vooral tempels met zuilen en een afdak rondom, een model dat we omgekeerd in Rome en Italië niet tegenkomen. Men spreekt daarom van een Gallo-Romeins tempelmodel.

In Ulpia Noviomagus hebben twee Gallo-Romeinse tempels gestaan. De resten ervan zijn gevonden op het Maasplein in Nijmegen-west. Bijzonder is dat ze naast elkaar stonden, wél elk op een eigen binnenplein dat aan drie zijden door een overdekte zuilengalerij was afgesloten. Waarschijnlijk waren de tempels gewijd aan de god Mercurius (handel) en de godin Fortuna (voorspoed). Ze vormden samen één heiligdom, een dubbeltempel, met een gezamenlijke afmeting van ca. 45 x 96 meter. Het is tot nu toe het enige bouwwerk van Ulpia Noviomagus waarvan we de hele plattegrond kennen.

De thermen

Van alle nieuwe dingen die de Romeinen meebrachten naar deze streken waren de badhuizen (*thermae*) het meest typisch voor de Romeinse cultuur. Ze vonden lichaamsverzorging, hygiëne en ontspanning zo belangrijk, dat je thermen in het hele Romeinse rijk vindt. Rome, toen het centrum van de wereld, spande de kroon met tientallen badgebouwen. De thermen die keizer Caracalla (211-217 n.Chr.) liet bouwen, waren de grootste, ruim 200 x 100 m met

ruimtes van meer dan 30 meter hoog (de ruïnes zijn nu een toeristisch doel). Maar veel keizers vóór hem lieten ook thermen bouwen. Zij deden dat om hun populariteit bij het volk te vergroten en probeerden elkaar te overtreffen in afmeting en rijkdom. De thermen waren bestemd voor het hele volk en werden ook door iedereen - arm en rijk - gebruikt.

Het badgebouw

De thermen bestonden uit het eigenlijke badgebouw en nevenruimtes. Het badgebouw was de hoofdruimte en bestond uit: warmwaterbad (*caldarium*), lauwwaterbad (*tepidarium*), koudwaterbad (*frigidarium*), zweetruimte (*sudatorium*) de Romeinse voorloper van de sauna. Naast het badgebouw lag een sportveld (*palaestra*) en vaak ook een zwembad (*natatio*). Natuurlijk waren er ook kleedruimtes met schappen vakken voor je kleren. Het Romeinse systeem van vloerverwarming (*hypocaustum*) zorgde voor de verwarming van de baden en een aangename temperatuur in het hele gebouw. Een heel knap systeem van heteluchtkanalen zorgde voor een zo min mogelijk verlies aan warmte. Vaak waren er ook nevenruimtes waar je je kon laten verzorgen en masseren of waar je een babbeltje kon maken met bekenden. Kortom: het was goed toeven in de thermen en een belangrijke plek om met elkaar af te spreken.

In Ulpia Noviomagus zijn dichtbij de Honigfabriek aan de Waalbandijk bij opgravingen (1992) delen van een badhuis – resten van de vloerverwarming – opgegraven. Een goed idee van grootte en indeling van de Nijmeegse thermen geeft het Thermenmuseum in Heerlen. Hier zijn de resten van een compleet Romeins badgebouw opgegraven en bewaard in een grote hal waar je vanaf een loopbrug het geheel kan bekijken.

Het amfitheater

De Romeinen gingen graag naar het amfitheater. Het beroemdste amfitheater uit de antieke wereld en ook nu nog is het Colosseum in Rome. De bouw begon onder keizer Vespasianus (deze keizer kwamen we al eerder tegen) en het werd ingewijd in het jaar 80 na Christus door zijn opvolger Titus (79-81 n. Chr.). Er konden 50 000 toeschouwers in.

In de amfitheaters werden op feestdagen vooral gevechten tussen gladiatoren onderling en met wilde dieren georganiseerd voor alle inwoners. Gladiatoren vochten op leven en dood en konden een heldenstatus krijgen, vergelijkbaar met de voetbalidolen van nu. Gladiatoren waren meestal krijgsgevangenen, slaven of misdadigers, maar er waren ook vrijwilligers die er hun beroep van hadden gemaakt.

Het gebouw

Een amfitheater kun je je voorstellen als een groot voetbalstadion met tribunes in het rond, gebouwd van steen. Een amfitheater heeft echter een ovaalvormig middenveld (*arena*), waaromheen, ook in ovaalvorm, de tribunes liggen met de schuin oplopende rijen zitplaatsen. Onder de tribunes en arena lagen ruimtes voor de gladiatoren en kooien voor de wilde dieren. Belangrijke mensen met een hoge functie zaten op de eerste rang, vlakbij de arena. De bovenste rangen waren voor het 'gewone' volk.

In Nijmegen lag er een amfitheater dichtbij de legioensvesting op de Hunerberg, onder de huidige Schilderswijk. Omdat daar in 1978 in de straten nieuwe riolering werd aangelegd, kon er worden opgegraven en werden delen van een ovalen kuil van 58 x 46 m gevonden, ongetwijfeld de arena. De ring met tribunes was ongeveer 18 m breed. Ook werd één van de ingangen teruggevonden, bijna op de kruising van de Rembrandtstraat en de Mesdagstraat. Met gekleurde stenen zijn in de straten de contouren van de tribunes aangegeven. In het midden van de arena lag een keldertje met houten wanden, bereikbaar via een smalle gang.

Misschien heeft het gediend om het publiek te verrassen door bijvoorbeeld de onverwachte verschijning van wilde dieren.

In Xanten is een iets groter amfitheater gevonden met een arena van 60 x 48 m, dat voor een deel is gereconstrueerd, zodat je een goed beeld krijgt hoe het er vroeger uit heeft gezien. Er konden wel 10.000 toeschouwers in, waarschijnlijk meer dan het aantal inwoners van Xanten. In het amfitheater van Nijmegen was plaats voor zowel de soldaten van het legioen als de burgers uit de stad.

Nijmegen. Oudste stad van Nederland

Uit wat je hiervoor gelezen hebt, begrijp je dat er hier meerdere Romeinse ‘steden’ zijn geweest: *Batavodurum* (ca. 10 v. Chr. – 70 n. Chr.) en *Ulpia Noviomagus* (ca. 70 n. Chr.– 260/270 n. Chr.). Het heeft lang geduurd voordat de onderzoekers wisten welke naam bij welke nederzetting hoorde. Zo vreemd is dat niet, want overal waar je in historisch Nijmegen ‘een schop in de grond zet’ vind je wel wat. Het gaat er wel om de goede puzzelstukjes bij elkaar te krijgen. Door de vele archeologische opgravingen die in de afgelopen 100 jaar zijn gedaan was dat mogelijk.

De Godenpijler

Een TOP-vondst werd gedaan in 1980 op het Kelfkensbos. Bij het onderzoek van de verdedigingsgrachten die lagen om de 4de eeuwse fortificatie, werden in zo’n gracht twee grote blokken kalksteen gevonden. Deze blokken, elk 0,90 m hoog, vormen het middendeel van een pijler die minstens uit vier van die blokken bestaan heeft. De twee blokken passen bij elkaar, zodat je de Romeinse goden die erop staan afgebeeld, kunt herkennen. Op één kant staat echter geen god, maar een belangrijke Romein samen met Victoria (godin van de overwinning) en een altaar afgebeeld. Op dat altaar staan de woorden TIBR CSAR, dat wil zeggen Tiberius Caesar (keizer Tiberius, 14-37 n. Chr.). De pijler moet dus ten tijde van Tiberius’ regering ter ere van een overwinning daar zijn geplaatst. Heel logisch zou zijn het jaar 17 na Christus toen generaal Germanicus zijn overwinningen op de Germanen vierde met een triomftocht in Rome (zie ‘Militaire expedities’).

Samenvatting

Misschien duizelt het je nu een beetje, want waar lag nou eigenlijk wat en wanneer? Een overzicht:

Nijmegen-oost,

Eerste legioenskamp op de Hunerberg: 19/16 v. Chr.- 12 v. Chr.

Tweede legioenskamp op de Hunerberg: 70 n. Chr.- ca. 150 n. Chr.

Kleine legerkamp op het Kops Plateau: 10 v. Chr. – 70 n. Chr.

Nijmegen-centrum:

Batavodurum: ca. 10 v. Chr. - 70 n. Chr.

Militaire versterking: 4de eeuw.

Nijmegen-west:

Ulpia Noviomagus: na 70 n. Chr. – 260/270 n. Chr. Stadsrechten rond 100 n. Chr.

Romeins Nijmegen. Kun je een beeld vormen?

Je ergens een voorstelling van maken hangt natuurlijk af van je eigen fantasie. Die moet natuurlijk wel geprikkeld worden door wat je leest, ziet en hoort. Nu zijn er in de afgelopen paar jaar heel leuke boekjes geschreven over de laatste ‘stand van zaken’ van Romeins Nijmegen. Verder toont de archeologische collectie van Museum het Valkhof zo ongeveer een

complete Romeinse maatschappij, van baksteen tot schaar, van juweel tot dobbelsteen. Bovendien staan er maquettes van de *castra* en van *Ulpia Noviomagus*.

Onze digitale wereld maakt het mogelijk om een nóg beter idee te krijgen. Op basis van nieuwe berekeningen is de *principia* van de legioensvesting digitaal gereconstrueerd en als animatie in het museum te zien.

Om een idee te krijgen van het gebied zou je een wandeling of fietsritje kunnen maken vanaf het Kops Plateau over de Hunerberg, Valkhofheuvel, het Kelfkensbos en via de oude Romeinse verbindingsweg Burchtstraat-Lange Hezelstraat afzakken naar het Waterkwartier, waar op het Maasplein ooit twee Romeinse tempels stonden. Je moet je dan ook voorstellen, dat hele woonwijken er niet stonden en er open gebieden lagen met grafvelden en dorpjes.

Mogelijk krijg je dan een idee van Romeins Nijmegen van 1900 jaar geleden. Misschien word je een beetje Romein en voel je iets van het roemrijke verleden, een verleden waar Nijmegen en jij terecht trots op kunnen zijn.

Veel succes met je werkstuk/spreekbeurt!